

MAKRÎZÎ'NİN *EL-HİTAT* ADLI ESERİNDE MİSİR VE İFRÎKİYYE'DE MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI*

The Emergence of Madhhab in Egypt and North Africa in
Makrîzî's Work *Al-Hitat*

Mehmet ŞEKER**

Öz

Kendine özgü edebî bir üslubu, etkili bir tarih anlatımı olan ve tarihçi kimliği ile karşımıza çıkan Takiyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (1364-1442), İslâm tarihinin en büyük tarihçilerinden birisidir. Memlûk Dönemi'nin başarılı müellifi birçok alanda farklı eser kaleme almıştır. Makrîzî'nin bu önemli eserlerinden birisi *el-Mevâ'iz ve el-l'tibâr bi Zikr el-Hitat ve el-Âsâr* adlı meşhur kitabıdır. Makrîzî'nin bu eseri; tarih, coğrafya, dinler tarihi, biyografi ve kurumlar tarihi açısından son derece öneme sahip olup İslâmî devir Mısır tarihi hüviyetindedir. Bunun yanı sıra *el-Hitat*, Mısır'ın şehir tarihini ve coğrafyasını ele almakta olup büyük şahısların hal tercümeleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserde birçok konu hakkında ve mezhepler tarihi hususunda da çok önemli bilgiler yer almaktadır. Mısır ve İfrîkiyye'de Sünnî ve Şîî düşüncenin ne zaman yaygınlaşmaya başladığı ve ne derece etkili oldukları hakkında dikkat çekici bilgiler nakletmekte olan eser, bu bölgelerin mezhepler tarihinin anlaşılması hususunda müracaat edilmesi gereken bir kaynaktır. Bu çalışmamızda *el-Hitat*'ta Mısır ve İfrîkiyye'de mezheplerin ortaya çıkışı ve etkileri hususunda önemli birtakım bilgiler tespit edilmiş, müellifin bu meseleleri anlatırken konuya yaklaşım tarzı ile nasıl bir usul ve yöntem takip ettiği hususları değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Mısır ve İfrîkiyye'de mezhep disiplininin oluşmasında etkin rol oynayan mezhepler ve temsilcileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Makrîzî, *el-Hitat*, mezhepler tarihi, Kuzey Afrika, Mısır, İfrîkiyye

Abstract

Takiyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (1364-1442), who had a unique literary style and an effective history narration, and who is known for his historian identity, is one of the greatest historians of Islamic history. The successful writer of the Mamluk period wrote many different works on the field. One of Makrîzî's important works is his famous book *Kitâb al-mawâ'iz wa l-l'tibâr bi Zikr el-Hitat ve el-Âsâr*. This work is extremely important in terms of history, geography, religion history, biography, and institutional history; and it is like identity document of Islamic Period Egyptian History. In addition, *al-Hitat* deals with the city history and geography of Egypt, and contains important information about the lives of individuals. The work also contains very important information about many subjects and the history of the madhhabs. The book, which conveys remarkable information about when the Sunni and Shiite thought in Egypt and North Africa began to spread and to what extent these thoughts were effective, is a resource to be consulted about the understanding of the madhhabs history of the region. The study identified a number of important facts about the emergence and effects of the madhhabs in Egypt and North Africa in *al-Hitat*. The author's approach to addressing these issues and the methods he followed when describing them were assessed. In addition, madhhabs which played an active role in the formation of sectarian discipline in Egypt and North Africa, and their representatives were addressed.

Keywords: Maqrîzî, *al-Hitat*, history of madhhabs, North Africa, Egypt, İfrîkiyye

* Makalenin Geliş Tarihi: 05.12.2018, Kabul Tarihi: 19.02.2019. DOI: 10.31624/tkbvd.2019.33

** Dr., Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Düzce/Türkiye, mehmetseker@duzce.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2372-2375>

1. Giriş

Genel anlamda “tarihçi kimdir” sorusuna cevap verecek olursak tarihçi, ait olduğu medeniyetin ve çağdaşı olduğu evrensel medeniyetin terakkisi adına birtakım sorumlulukları üzerine alan kimsedir. Daha özelde ise tarihçi, içinde yaşadığı kültür ve coğrafyaya katkı sunan kişidir. Bu sebeple tarihçi, kendisine tevarüs eden tarihi mirası hem kendi muhitine hem de kültür havzasına yeni bir bakış açısı ve özgün deneyimiyle ulaştırmaktadır. Bu bağlamda umumiyetle İslâm tarihi ve hususiyle de Mısır tarihinin en seçkin tarihçilerinden birisi olarak adlandırabileceğimiz Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (m.1364-1442), ulemâ sınıfından olup devrinin en seçkin kronik yazarlarından birisidir. Dolayısıyla İbn el-Esîr, İbn Vâsıl gibi Makrîzî’yi de Ortaçağ İslâm tarihinin kronik yazarlarının en meşhurları arasında zikretmek mümkündür (Humphreys, 2004: 169).

Makrîzî aslen Lübnan’ın Ba’lebek şehrinin Makârize semtinden olup Mısır’a göç eden bir ailenin ferdidir. Makrîzî, h.766 (m.1364/1365) yılında Kahire’ye yakın bir handa doğmuş ve orada yetişmiştir. Makrîzî, dinî ilimleri, anne tarafından dedesi olan İbn es-Saîğ ez-Zümürîdî’den tahsil etmiştir. İbn es-Saîğ, Hanefî âlimlerinden birisi olup aynı zamanda kazasker ve müderrislik yapmış bir şahsiyetti. Hanefî mezhebini, dedesi İbn es-Saîğ’in h.776 (m.1374/1375) yılında ölümüne kadar benimsemiş olan Makrîzî, daha sonra Şâfi mezhebine intisap etmiştir (Seyyid, 2003: 448). Tarihi metodunda oldukça dikkatli ve titiz bir müellif olarak karşımıza çıkan Makrîzî, sonradan yazmış olduğu eserlerine daha önceden yazmış olduğu yerlerden atıflarda bulunmaktaydı. Bu sebeple Makrîzî’nin yazmış olduğu eserleri arasında bir bağlantı bulunmaktaydı (Hanay, 2013: 292). Hiç kuşkusuz Makrîzî, 15. yüzyıl tarih yazımının en başta gelen simalarından birisiydi.

Makrîzî, Mısır ve Suriye’deki kurumlarda uzun süre kadılık, imamlık, muhtesiplik, müderrislik ve vakıf yöneticiliği gibi birçok önemli görevde bulunmuştur. Makrîzî’nin *el-Mevâ ‘iz ve el-İ ‘tibâr bi Zikr el-Hıtat ve el-Âsâr* adlı eseri Memlûkler Dönemi’nin en önemli tarih kitaplarından birisidir. *el-Hıtat*, Mısır şehir tarihi ve oradaki büyük şahısların biyografileri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bunların yanı sıra *el-Hıtat* Kahire’nin topografyasını vermekte olup Mısır’ın tarih ve coğrafyasını ele alan çok önemli bir eserdir. *el-Hıtat*’da Memlûk Devleti ve müesseseleri ile ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır (Zeydan, 1329: C. 3, 176; Şeşen, 1998: 208-212; Huart, t.y: 242-243). Bu bağlamda Makrîzî hem İslâm tarihinin hem de Mısır tarihinin en önemli yazarlarından birisidir diyebiliriz.

Makrîzî; coğrafi, tarihî ve biyografik bölümlerden oluşan İslâmî devir Mısır tarihini konu edinen bir eser vücuda getirmiştir. Gözlemci bir tarihçi olan Makrîzî; toplumsal, ekonomik ve siyasî olayları da eserlerine almayı ihmal etmemiştir. Makrîzî’nin tarih anlatımı, kendisinden önceki ve sonraki müellifler arasında en iyi olanlardandır. Makrîzî dışındaki müelliflerin eserlerinin çoğu edebî değer açısından zayıftır. Makrîzî, tarihi olayları, olay zinciri şeklinde aktarırken diğer eserlerde ge-

nelde buna pek dikkat edilmeyip olaylar arasında ardışıklık bulunmadan aktarılır. Dolayısıyla Makrîzî, intizamlı ve hünerli bir tarihçi olarak karşımıza çıkmaktadır (Günaltay, 1991: 352-357; Şeşen, 1998: 208-212). Hâl böyle olunca Memlûkler Dönemi hem İslâm tarihinde tarihçilik noktasında zirve bir dönem olup hem de döneminin en önemli tarihçi kimliğine sahip Makrîzî'nin yetiştiği muazzam bir dönemdir.

Gözde eseri olan *el-Hitat*'ın yanı sıra Makrîzî'nin diğer önemli bir eseri de *Kitâb es-Sulûk li Ma'rîfet Duvel el-Mulûk*'tur. Eser, Eyyûbîler ve Memlûklerin tarihini anlatmakta olup bu devletlerin kurumları ile ilgili son derece detaylı bilgiler içermektedir (Ziyâde, 1949: 6-17; Günaltay, 1991: 352-357; Little, 1970: 76-80; Brockelman: C. 7, 206-208; Şeşen, 1998: 208-212; Huart, t.y: 242-243). Birçok tarihî kaynağı birinci elden görüp kullanan büyük tarihçi Makrîzî, hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere ait olan eserlerden de istifade etmiştir (Hanay, 2013: 306). Bu durumsa Makrîzî'yi önemli ve özel kılan özelliklerdendir.

Bu çalışmada Makrîzî'nin *el-Hitat* adlı eserinde İslâm tarihinde Mısır ve Kuzey Afrika'da mezheplerin nasıl ortaya çıktığı ele alınacaktır. Buna ilaveten Mısır ve Kuzey Afrika'da mezhep disiplininin oluşmasında etkin rol oynayan mezhepler ve temsilcileri üzerinde durulacaktır. Bunların yanı sıra müellifin meseleleri naklederken konuya yaklaşım tarzı ile nasıl bir usul takip ettiği hususları ele alınıp değerlendirilecektir.

2. Mısır'da Mezheplerin Ortaya Çıkışı

Mısır, Afrika kıtasının kuzey doğusunda bulunmaktadır. Bölgenin genel olarak ziraata uygun olan ve meskûn olan kısımlarının Nil Nehri boyunca uzanan kısımlar olduğu görülmektedir (Becker, 1979: 217). Coğrafi olarak Mısır; Arap Çölü, Libya Çölü, Nil Vadisi ve deltası ile Sînâ Yarımadası olmak üzere dört bölgeden oluşan bir yerdir (Doğaner, 2004: C. 29, 553). Mısır diyarının, tarih boyunca önemini muhafaza ettiğini ve stratejik öneme sahip bir yer olduğunu söyleyebiliriz.

Hız. Ömer zamanında tamamen fethedilerek İslâm Devleti'ne dâhil edilen Mısır, önemli bir kültür ve medeniyet havzasıydı. Müslümanlar, Mısır'ı fethettikten sonra eskiden beri burada var olan kültürel birikime ciddi ölçüde katkıda bulunmuşlardı (Özkuyumcu, 2007: 209). Bölgedeki kültürel varlığın daha ileri seviyeye ulaştırılmasında, bu coğrafyada kurulan Türk-İslâm devletlerinin rolünün büyük olduğu ifade edebilir.

Mâlikî ve Şâfi mezheplerine mensup bazı önemli şahıslar, Mısır halkı üzerinde kendi anlayışlarını tesis etmek için büyük gayret göstermişlerdir. Gerek İmâm Mâlik'in çok sayıda öğrencisinin Mısır'a gitmesi ve gerekse İmâm Şâfi'nin hayatının son dönemini Mısır'da geçirmesi ve orada vefat etmesi bu iki mezhebin Mısır'da yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Mâlikî ve Şâfi mezheplerinin ardından Hanefî mezhebi de Mısır'da görülmeye başlamış fakat Mısır'da bu iki mezhep kadar etkin olamamıştır (Ebu Zehra, 1983: 251-252).

2.1. Mısır'da Mâlikî ve Hanefî Mezhepleri

Mısır'da Mâlikî¹ ve Hanefî² mezheplerinin ortaya çıkışıyla ilgili Makrîzî *el-Hı-tat* adlı eserinde şunları söylemektedir: “Mısır’a Mâlikî mezhebinden gelen ilk şahıs Cumâh’ın âzatlısı olan Abdürrahîm b. Hâlid b. Yezîd b. Yahyâ’dır. Abdürrahîm b. Hâlid fakih bir kimseydi. Abdürrahîm b. Hâlid’den el-Leys, İbn Vüheyb ve Reşîd b. Sa’d hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Abdürrahîm b. Hâlid h.163 (m.779-780) senesinde İskenderiye’de vefat etmiştir. Ondan sonra Mâlikî mezhebini Mısır’da yayan kimse Abdürrahîm b. el-Kâsım’dır. Böylece Mâlikî mezhebi Mısır’da şöhret buldu ve hatta Hanefî mezhebinden daha çok yayılmış oldu. Çünkü Mısır’da İmam Mâlik’in öğrencilerinin çok olmasından dolayı Mâlikî Mezhebi Mısır’da çok yayılmıştı. Öyle ki artık Hanefî mezhebi Mısır’da neredeyse bilinmez olmuştu” (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 366). Mısır’da çok erken zamanlardan itibaren Mâlikî mezhebinin bulunmasında Osman b. Abdülhakem el-Cüzâmî, Abdurrahman b. Hâlid b. Yezîd ve Ebû Abdullah Abdurrahman b. Kâsım gibi şahısların rollerinin bulunduğu bilinmektedir (Tomar, 2004: C. 29, 575). Bunların yanı sıra Makrîzî’nin ifade ettiklerinden ise Mısır’da Mâlikî mezhebini yayan Abdürrahîm b. Hâlid’den önce de Mısır’da Hanefîlerin bulunduğu akla gelmektedir. Fakat Abdürrahîm b. Hâlid ve Abdürrahîm b. el-Kâsım’dan itibaren Mısır’da Mâlikîlerin etkili hale gelmiş olduğu ve Hanefîlerin etkisinin de azalmış olduğu anlaşılmaktadır.

Hanefî mezhebinin Mısır’daki durumuyla ilgili olarak “Ahbâs” meselesine dikkat çeken Makrîzî, Mısır halkına Hanefî mezhebinin bu husustaki uygulamalarının ağır geldiğine işaret etmektedir. Makrîzî bu hususu “Kadınların en iyilerinden birisi olan İsmail b. el-Yesea el-Kûfî kadı olarak Lehîa’dan sonra Mısır’a tayin edilmişti. Hanefî mezhebine mensup olan İsmail b. el-Yese’a el-Kûfî, Mısır halkı Hanefî mezhebini bilmemesine rağmen Hanefî mezhebine göre hükmederdi. Hanefî mezhebi ahbâsı (vakıflar) iptal ederdi. Ahbâsı iptal etmesinden dolayı İsmail b. el-Yesea el-Kûfî’nin uygulaması ve bu konudaki fetvası Mısır halkına zor geldi. Mısırlılar bundan dolayı ondan soğudular.” ifadeleriyle nakletmektedir. (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 366). Bilindiği üzere fıkıh literatüründe vakıf kurumunu ifade etmek maksadıyla kullanılan kelimelerden birisi de “ahbâs”dır. Hanefî kaynaklarında genelde “vakıf” ve bu kelimenin kökünden gelen kelimeler kullanılması karşın Şâfi, Mâlikî ve Zâhirî kaynaklarında ise “habs” kökünden gelen kelimeler kullanılmaktadır. Bu bağlamda “Ahbâs” kelimesi de habs kelimesinin çoğulu olup “vakıflar” anlamına gelmektedir (Günay, 2012: C. 42, 476). Bu bağlamda Hanefî mezhebinin vakıflar ile ilgili hukukî hükümlerinin Mısır halkının yaşantısına zor geldiği anlaşılmaktadır. Hanefî mezhebinin bu husustaki uygulamalarının Mısır halkına zor gelmesinin nedenlerinden birisi de, Makrîzî’nin naklettiği bilgilerden hareketle, İsmail b. el-Yese’a el-Kûfî’den önce Mısır’da Hanefî mezhebinin çok tanınmaması durumudur. Dolayısıyla Hanefî mezhebine mensup bir kadı olan İsmail b. el-Yese’a el-Kûfî, “ahbâs” meselesinde haliyle kendi mezhebinin görüşleri doğrultusunda hüküm vermiştir. Fakat ekseriyet itibarıyla Mısır halkının Sünni ekolden Şâfi ve Mâlikî mezheplerine mensup olmaları durumunu göz önünde

bulundurulduğunda, Hanefî mezhebinin bu konudaki uygulamalarının Mısır halkına ağır gelmiş olması hadisesi daha iyi anlaşılacaktır.

2.2. Mısır'da Şâfi Mezhebi

Mısır'da Şâfi mezhebinin durumuna baktığımızda bu mezhebe mensup olan kimselerin diğer Sünni ekole mensup olanlardan fazla olduğu görülmektedir. Bu durumun en önemli nedeni İmâm Şâfi'nin hayatının son kısmını Kahire'de yaşamış olması ve orada vefat etmesidir (Erol, 2018: s. 85). Makrîzî, Mısır'da Şâfi mezhebiyle ilgili olarak “İmâm Şâfi'nin Abdullah b. Abbas ile birlikte h.198 (m.813-814) senesinde Mısır'a gelmesine kadar Mâlikî mezhebi, Mısır'da en yaygın mezhep olma özelliğini korudu. Böylece Mısır halkı Malikî ve Şâfi mezheplerine göre amel etmeye devam ettiler. Yargı işleri bu iki mezhebe göre ve Hanefî mezhebine bağlı olanlardan şekillenirdi. H.358 (m.968-969) senesinde İfrîkiyye'den el-Mu'izz Li-Dîn Allah'ın ordusuyla birlikte Komutan Cevher'in Mısır'a gelmesine kadar durum bu şekilde devam etti (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 366-367). İmâm Şâfi'nin Abdullah b. Abbas ile birlikte Mısır'a gelmesine kadar Mâlikî mezhebinin bölgede en yaygın mezhep olduğu görülmektedir. İmâm Şâfi ve onun ekolüne mensup şahısların Mısır'a gelmesiyle beraber Şâfi mezhebi burada hızla yayılarak etkili mezhep konumuna yükselmiştir. Bunların yanı sıra Fâtîmîler'in Mısır'ı ele geçirmelerine kadar Mısır'da yargı işlerine Malikî, Şâfi ve Hanefî kadılarının bakmış oldukları anlaşılmaktadır.

2.3. Mısır'da Şîlik

Makrîzî, Şîliğin başlangıcı hakkında ve Mısır'da Şîî mezhebiyle ilgili olarak “Cevher, Kahire şehrini kurdu. O günden itibaren de Şîî mezhebi Mısır'da yayılmaya başladı. Böylece yargıda ve fetva işlerinde hep Şîî mezhebine göre amel edilir oldu. Şîî mezhebi, muhalifleri olan Sünni mezhepleri dışladı. Şîî mezhebinden başka da hiçbir mezhep kalmadı.” demektedir (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 367). Makrîzî; Fâtîmîlerin meşhur komutanı Cevher'den sonra Mısır'da Şîî mezhebinin yayıldığını, diğer Sünni mezheplerin dışlandığını ve bunun neticesinde de Sünni mezheplerin Mısır'da kalmadığını söylemektedir. Hâlbuki Fâtîmîler'den önce de onların döneminde ve sonrasında da Sünni mezhepler Mısır'da her zaman büyük çoğunluğu oluşturmuştur. Dolayısıyla Makrîzî'nin ifadelerinden devlet idaresinde Sünni otoritenin kalmadığını anlamamız gerektiği kanısındayız. Aksi takdirde Sünni mezheplere mensup hiç kimse kalmadı dersek bu tarihi gerçeklere uygun düşmez.

Fâtîmîler'den önce Mısır'da Şîliğin var olduğunu belirten Makrîzî “Şîî mezhebi Cevher'in Mısır'a gelmesinden önce de Mısır'da bilinirdi. Ebu Amr el-Kindî *Kitâb el-Mevâlî* adlı eserinde şöyle diyor: Yezid b. Ebu Habîb, Mısır'da yetişmiş olup Şîî'dir. O, Şîa'yı Osmâniye'ye dönüştürdü. İslâm tarihinde ilk defa Şîileşmenin başlangıcı Hz. Osman Dönemi'nde Yahudi bir adam sebebiyle olmuştur. O adama Abdullah b. Sebe denirdi. O şahıs İbn Sevda (Sevda'nın oğlu) olarak meşhur olmuştur. Hicaz'dan diğer Müslüman beldelerine oralardaki insanları saptırmak için göç etti. Ancak bunda başarılı olamadı.” demektedir (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 367).

Mısır'da Şîî ve Sünni mezhepler hususunda Makrîzî, “Ketîfât diye bilinen Ebu Ali Ahmed b. el-Efdâl Şâhinşâh b. Emir el-Cuyûş, yirmi beşinci seneye gelindiğinde biri İmâmiye ve diğeri İsmâiliyye mezhebinden iki tane Şîî, biri Mâlikî ve diğeri Şâfiî mezhebinden iki tane de Sünni mezhepten olmak üzere toplam dört kadı atadı. Bunlardan her biri kendi mezheplerine göre hüküm verdi. İsmail b. Cafer es-Sâdık'ın adı anılmaz oldu. Ezandan “Hayya alâ hayr el-amel” ifadesi de düşürüldü. Bunların yanı sıra onların yine şu ifadeleri olan “Muhammed ve Ali hayr el-beşer” de ezandan düşürüldü. Yirmi altıncı senenin Muharrem ayında Ebu Ali Ahmed öldürülünce bu iptal edilen durumlar İsmâiliyye'de olduğu gibi eski haline döndü. Bu durum Nûreddin Mahmud Zengî'nin ordusunda Esedüddin Şîrkûh'un Dimaşk'tan Kahire'ye gelmesine kadar aynı şekilde devam etti. Esedüddin Şîrkûh, Fâtîmî Halifesi el-Âdîd Li-Dîn Allâh adına Mısır vezirliğini üstlendi ve sonrasında öldü. Ondan sonra da Mısır vezirliğine h.564 senesinin Cemâziye'l-evvel ayında Esedüddin Şîrkûh'un kardeşinin oğlu Selâhaddin Eyyûbi geldi (m.Ocak/Mart 1169). Artık bundan sonra Selâhaddin Eyyûbî devletteki Şîî uygulamalarını değiştirip ortadan kaldırmaya başladı. Selâhaddin Eyyûbî, el-Âdîd'in kendisini tasarruftan menetti, emirleri hükümsüz kıldı ve askerleri görevden aldı. Ayrıca Selâhaddin Eyyûbî, Mısır şehrinde birisi Şâfiî mezhebine göre birisi de Mâlikî mezhebini göre eğitim veren iki medrese açtı. Ayrıca Selâhaddin Eyyûbî, Mısır'daki Şîî kadıların tamamını görevden aldı ve bundan sonra yargının başına Şâfiî kadısından başka kadı tayin edilmedi. Böylece Sünniler açıktan amel ederlerken, Şîîler yani İmâmiye ve İsmâiliyye mezhebinden olanlar artık rahat hareket edemez olup gizlenmeye başladılar. Hatta Mısır diyarında İmâmiye ve İsmâiliyye mezhepleri tamamen yok oluncaya kadar Şîîler gizlenmeye devam ettiler.” diyerek konuyu detaylı olarak anlatmaktadır (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 389).

Görüldüğü üzere Fâtîmîler Dönemi'nde Vezir Ebu Ali Ahmed tarafından, kısa süreliğine de olsa, Mısır'da biri İmâmiye ve diğeri İsmâiliyye mezhebinden ikisi Şîî, biri Mâlikî ve diğeri Şâfiî mezhebinden ikisi de Sünni mezheplerden olmak üzere toplam dört kadı atanmıştır. Ebu Ali Ahmed'in İmâmiye mezhebine mensup biri olduğu anlaşılmaktadır. Ebu Ali Ahmed'in İmamiye mezhebini Mısır'da kuvvetlendirmek için ara geçiş formülü olarak Mısır'da yaygın Sünni mezheplerden olan, biri Mâlikî ve diğeri Şâfiî olmak üzere birer kadı atamış olabileceği akla gelmektedir. Bu şekilde Ebu Ali Ahmed bürokrasideki taraftarlarının yanında halkın desteğini de almak istemiş olabilir. Zaten bu durum onun bir sene bile geçmeden öldürülmesiyle son bulmuş ve eskisi gibi Mısır'da sadece İsmâiliyye mezhebinin otoritesi kalmıştır. Dolayısıyla Fâtîmîler Dönemi'nde Memlûklerde bulunan uygulama gibi faal olarak dört mezhep kadılığı mevcut değildir. Bilindiği üzere Memlûklerde Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinden birer kişi olmak üzere toplam dört başkadı mevcuttu. Memlûklerdeki dört mezhep kadı uygulamasının uyum içinde çalışması kadıların dördünün de Sünni mezheplerden olmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşın Fâtîmîler'de ikisi Sünni ikisi de Şîî mezhebinden olan kadılık müessesesinin uzun soluklu olması beklenemezdi. İsmâilî düşüncelere sıkı sıkıya bağlı olan Fâtîmîler bu duruma uzun süre seyirci

kalamazdı. Zaten bir yıl bile sürmeyen bu uygulamanın Fâtımîler'de kaldırılması da bu fikrimizi desteklemektedir.

2.4. Zengîler ve Eyyûbîler Döneminde Mısır'da Mezheplerin Durumu

Nureddin Mahmud Zengî tarafından Mısır'a gönderilen Şîrkûh, Fâtîmî halifesi adına Mısır vezirliğini üstlenmiştir. Şîrkûh'tan sonra yeğeni Selâhaddin Eyyûbî vezir olmuştur. Artık bu dönemden itibaren İsmâiliyye mezhebinin Mısır'da etkisinin azalmaya başladığı anlaşılmaktadır. İlerleyen dönemde Selâhaddin Eyyûbî, Şâfi başkadısı tayin etmiş ve artık Mısır'da yargı işlerinde en yetkili makama Şâfi mezhebinden olan kadılar atanmaya başlanmıştır. Hatta Makrîzî'nin ifadelerinden Selâhaddin Eyyûbî'den itibaren başkadinın yanı sıra başkadı nâiblerinin de Şâfi mezhebine mensup kadılar arasından tayin edildiği anlaşılmaktadır.

Makrîzî'nin Selâhaddin Eyyûbî ile alakalı nakletmiş olduğu bilgilerin benzerini Makdisî'nin *Nüzhetü'n-Nâzirîn* adlı eserinde görmek mümkündür. Makdisî'nin konuyla ilgili ifade ettiklerine baktığımızda Makrîzî'nin anlatmış olduğu malumatın sıhhati teyit edilmektedir. Zikri geçen eserinde Makdisî "Mısır'da Selâhaddin sünneti galip kılmaya ve hakkı yaymaya başladı. Bu sebeple yenilikler ortaya koydu. Râfîzîlerden³ intikam almaya başladı. Çünkü Mısır'da onların sayıları çok fazlaydı. Selâhaddin, Mısır kadınlarının hepsini azletti. Azlettiği kadınların hepsi Şîî idi. Selâhaddin ezanda "hayya ala hayru'l-amel" kısmını kaldırttı.

Selâhaddin, Şâfi başkadısını diğer Sünni mezheplerin önüne geçirdi. Mezâlimi ve gümrük vergisini iptal etti. Onun döneminde cihat devam etti. Adaleti yaydı, mezâlimi iptal etti, iyiliği ve doğruluğu uyguladı. Selâhaddin bu uygulamalarına ölünceye kadar aynı şekilde devam etti. O adil bir imam ve kâmil bir sultandı. Ondan önce ve ondan sonra Mısır, sahabeden sonra onun gibi birisini görmedi." demektedir (el-Makdisî, 2012: 108-109). Selâhaddin'in Şâfi mezhebinden olması ya da Mısır halkının büyük bir çoğunluğunun Şâfi mezhebine mensup olması nedeniyle dört Sünni mezhep arasından Selâhaddin'in Şâfi düşüncesi Mısır'da en etkili mezhep konumuna ulaştırmış olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Selâhaddin'in Mısır'da Şîî düşünceye sahip olanları sıkı bir şekilde kontrol altına almış olup Sünni düşüncesi yeniden ihya ettiği görülmektedir.

Makrîzî, Zengîler ve Eyyûbîler Dönemi'nde Mısır'daki mezheplerin durumuyla ilgili olarak şu bilgileri nakletmektedir: "Sultan Nûreddin Mahmud Zengî, Hanefî mezhebinden olup Hanefîliğe canı gönülden bağlı birisiydi. Nûreddin Mahmud Zengî, Şam diyarında Hanefî mezhebini yaydı. Onun vesilesiyle Hanefî mezhebi Mısır'da çoğaldı. Aynı şekilde Nûreddin Mahmud Zengî Dönemi'nde Şark beldelerinden pek çok kimse Mısır'a geldi. Selâhaddin Eyyûbî de bu kimseler için Kahire'de Suyûfiyye Medresesi'ni yaptırdı. Böylece onların mezhepleri Mısır'da yayıldı ve kuvvetlendi. Onların fıkıhları günümüze kadar Mısır ve Şam diyarında çok oldu (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 389-390)." Nûreddin Mahmud Zengî Dönemi'nde Mısır'a doğu beldelerinden pek çok insan göç etmiştir. Selâhaddin Eyyûbî de doğu beldelerinden Mısır'a gelen

Hanefiler için bir medrese yaptırmıştır. Bunların neticesinde Hanefî mezhebi Mısır’da daha fazla yayılma imkânı bulmuştur.

Selâhaddin Eyyübî, Nureddin Mahmud Dönemi’nde Mısır’a gelen Hanefî mezhebinden kimseler için bir medrese yaptırmıştır. Bu da gösteriyor ki Selâhaddin Eyyübî sadece Şâfi mezhebini desteklememiştir. Onun, Şâfi mezhebine mensup olmasından dolayı Mısır’da en fazla kuvvetlenen mezhep Şâfi mezhebi olmuştur. Ancak Selâhaddin Eyyübî Sünnî mezheplere ve bu bağlamda Hanefî mezhebine de destek çıkmıştır. Bu durum Türk sultanlarının Sünnî mezheplere karşı müsamahalı olduklarını göstermektedir.

Eyyübîler Dönemi’nde Mısır’da Şâfi mezhebi öne çıkarılmıştır. Memlûkler Dönemi’nde ise özellikle Sultan Baybars’tan itibaren Şâfi ve Mâlikî mezheplerinin yanında Hanefî mezhebi de öne çıkarılmıştır. Türk sultanları ile ordudaki ve bürokrasidaki Türklerin Hanefî olmaları ve bunun yanı sıra Hanefî mezhebinin birçok alandaki problemlere pratik çözüm sunması dolayısıyla Memlûklerde Hanefî mezhebinin öne çıkarılmış olabileceği akla gelmektedir (Şeker, 2017: 168-169).

3. İfrîkiyye’de Mezheplerin Ortaya Çıkışı

İfrîkiyye, Kayravan civarında eski bir şehrin adıdır. Afrika kıtasının da adını bu şehirden aldığı anlaşılmaktadır. İfrîkiyye büyük bir memleket olup birçok beldeyi içerisinde bulundurmaktaydı (el-Hamevî, 1977: C. 1, 228-231; Yalıtıkaya, 2000: 99). Tunus’un güneyi ile Berberistan’ın doğu taraflarını Araplar, İfrîkiyye diye isimlendirmektedirler. Bunların yanı sıra İfrîkiyye adının da Latin kökenli Afrika kelimesinin Arapça telaffuz edilmiş hali olduğu görülmektedir (Gürsoy, 1988: C. 1, 413-418).

Müslümanlar Mısır’dan sonra İfrîkiyye ve Mağrib’i fethetmişlerdi. İfrîkiyye valisi Musa b. Nusayr zamanında Mağrib’in fethi tamamlanmış ve böylece Kuzey Akrika’nın fethi tamamen gerçekleştirilmişti (Özkuyumcu, 2007: 211).

3.1. İfrîkiyye’de Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebi Mağrib’de çok etkili olamamıştır. Çünkü güçlü bir şekilde hâkimiyet tesis etmiş olan Ağlebîler Devleti’nde hanedan üyelerinin Mâlikî mezhebinden olmaları sebebiyle devlet eliyle Mâlikî düşünce, Kuzey Afrika’da geniş ve etkili bir şekilde yerleşmeyi başarmıştı (Ebu Zehra, 1983: 252).

Makrîzî, İfrîkiyye’de mezheplerin ortaya çıkışı ile ilgili “Mâlikî mezhebini Endülüs’e tanıtan ilk kişi Dustûr adıyla da bilinen Ziyâd b. Abdîrahmân’dı (Çavuşoğlu, 2010: C. 38, 398). İfrîkiyye’de sünnet ve rivayetlere göre yaşamak esastı. Bu durum Abdullah b. Fûrûc’un yani Ebu Muhammed el-Fârisî’nin İfrîkiyye’ye gelmesine kadar bu şekilde devam etti. Abdullah b. Fûrûc Hanefî mezhebindendi. Ondan sonra da Hanefî mezhebinden İfrîkiyye kadısı Esed b. el-Fûrât b. Sinân’ın etkisi bölgede hissedildi.” demektedir (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 365). İfrîkiyye’ye Hanefî mezhebin-

den bazı önemli şahıslar gelmeden önce Mâlikî mezhebinin bölgede var olduğu anlaşılmaktadır. Makrîzî'nin Mâlikî mezhebini Endülüs'e götüren ilk kimsenin Ziyâd b. Abdîrrahmân olduğunu ifade etmesi de bölgede Mâlikîlerin varlığına bir işarettir. Bunun yanı sıra Makrîzî'nin "Hanefî mezhebinden Abdullah b. Fûrûc'un bölgeye gelmesine kadar İfrîkıyye'de sünnet ve rivayetlere göre yaşamak esastı." ifadelerinden İfrîkıyye'de sistemli anlamda bir mezhep düzeninin henüz yeterince tesis edilemediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Abdullah b. Fûrûc ve sonrasında Kadı Esed b. el-Fürât b. Sinân'ın etkisiyle Hanefî mezhebinin hem İfrîkıyye'de etkili bir mezhep haline geldiği hem de buralarda mezhep disiplininin temin edilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

3.2. İfrîkıyye ve Endülüs'te Mâlikî Mezhebi

Makrîzî, İfrîkıyye'de mezheplerin ortaya çıkışını anlatırken Ziyâd b. Abdîrrahmân'a atıfta bulunarak Mâlikî mezhebini Endülüs'e tanıtan ilk kişinin Dustûr adıyla da bilinen Ziyâd b. Abdîrrahmân olduğunu söylemektedir (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 365). Bilindiği üzere Ziyâd b. Abdîrrahmân, Endülüslü bir fakih olup İmâm Mâlik'in öğrencilerinden birisidir. "Şebtûn" lakabıyla da bilinen Ziyâd b. Abdîrrahmân h.193 (m.808-809) senesinde vefat etmiştir. Mâlikî mezhebini ilk olarak Endülüs'e getirenin Ziyâd b. Abdîrrahmân olduğu söylenir. O ve öğrencileri Endülüs'te Mâlikî mezhebini yayan kimselerdir. Hâlbuki Ziyâd b. Abdîrrahmân'dan önce Endülüs'te Evzâî Mezhebi etkiliydi (Çavuşoğlu, 2010: C. 38, 398). Dolayısıyla Makrîzî'nin Ziyâd b. Abdîrrahmân'a atıfta bulunması, erken zamanlardan itibaren İfrîkıyye ve Endülüs'te Mâlikî mezhebinin bulunduğuna bir işarettir.

Makrîzî "Kadı Esed b. el-Fürât b. Sinân'dan sonra İfrîkıyye kadılığına Sâhnûn b. Saîd et-Tenûhî getirildi. Mâlikî mezhebine mensup olan Kadı Sâhnûn b. Saîd et-Tenûhî, İfrîkıyye'de Mâlikî mezhebini yaygınlaştırdı. Böylece İfrîkıyye'de yargı görevi artık Mâlikî kadılar arasında el değıştirdi oldu." demektedir (el-Makrîzî, 1998: C. 3, 365). Hanefî mezhebine mensup şahıslar İfrîkıyye'ye gitmişler ve mezheplerinin etkisini hissettirmeye başlamışlardır. Fakat daha sonra bölgeye kadı olarak Sâhnûn b. Saîd et-Tenûhî tayin edilmiştir. Mâlikî mezhebine mensup olan bu şahıstan sonra yargı işlerine artık Mâlikî kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. Böylece bölgede Mâlikî mezhebi iyice yayılma imkânı bulurken Hanefî mezhebi bölgede etkinliğini yitirmeye başlamıştır.

4. Sonuç

Makrîzî'nin Mısır ve İfrîkıyye'de mezheplerin ortaya çıkışı ile ilgili verdiği bilgiler diğer kaynaklarda yer alan bilgilerle örtüşmektedir. Bundan da anlaşıyor ki Makrîzî'nin konu hakkında naklettiği bilgilerin değeri oldukça yüksektir. Bu sebeple Makrîzî'nin eserleri ve hususiyle ayrı bir öneme sahip *el-Hıtat* adlı eserinde yer alan bilgiler önem arz etmektedir. Bu bağlamda Makrîzî'nin *el-Hıtat* adlı eserinde naklettiği bilgilerden hareketle Mısır ve İfrîkıyye'de mezheplerin ortaya çıkışına baktığı-

mızda çok erken dönemlerde Hanefî mezhebine mensup önemli şahısların bölgeye giderek Hanefî mezhebini oralarda yaydıkları anlaşılmaktadır.

Erken dönemlerden itibaren Mısır'a gelen Mâlikî mezhebine mensup şahıslar mezheplerini bölgede yayma imkânı bulmuşlardır. Hatta Hanefilik, Mısır'da erken dönemlerde bile tesirini göstermiştir. Daha sonra bölgeye gelen Mâlikî mezhebine mensup şahıslar, mezheplerini Mısır'da yayma imkânı bulmuşlardır. Mâlikî mezhebinin bu etkili durumu İmam Şâfi ve bir kısım Şâfi mezhebine mensup şahısların Mısır'a gelmesine kadar devam etmiştir. Ardından Şâfi mezhebi bölgede daha etkili bir konuma yükselmiştir. Mâlikî ve Şâfi mezheplerinin bu güçlü durumlarına rağmen Hanefî mezhebi de Mısır'da bulunmayla devam ettirmiştir.

Fâtîmîler'den sonra Nûreddin Mahmud Zengî ve Selâhaddin Eyyûbî'nin gayretleriyle Mısır'da Sünnî mezheplerin rolü iyice artmıştır. Nûreddin Mahmud Zengî'nin vesilesiyle Hanefilik Mısır'da daha da etkisini hissettirmiştir. Ardından Selâhaddin Eyyûbî'nin etkisiyle de Mısır diyarında Şâfi mezhebi iyice etkili bir konuma gelmiş ve artık Mısır başkadıları ve nâibleri hep Şâfilerden tercih edilir olmuştur. Şâfilerin Mısır'daki bu etkili konumu, Memlûk Sultanı Baybars'ın Sünnî dört mezhepten birer başkadı tayin etmesine kadar devam etmiştir.

İfrîkiyye'de daha ziyade Mâlikî mezhebinin etkisinin olduğu görülmektedir. İlk zamanlar bölgede tam anlamıyla mezhep sisteminin daha yerleşmemiş olduğu dönemde Hanefî mezhebinden önemli bazı şahıslar da bölgeye gelmişlerdir. Bu bağlamda İfrîkiyye'de Abdullah b. Fûrûc ve sonrasında Kayravan kadısı Esed b. el-Fûrât b. Sinân gibi Hanefî mezhebine mensup şahısların bölgede bulundukları ve hatta yer yer bölgede mezhep disiplininin temininde etkili oldukları anlaşılmaktadır. Bu şahısların bölgede Hanefî mezhebini yayma noktasında da başarılı oldukları görülmektedir. Hanefî mezhebinden olan bu şahısların ardından bölgeye tayin edilen kadıların genelde Mâlikî olması bu bölgelerde Hanefî mezhebinin tesirinin azalmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra erken dönemlerden itibaren Mâlikî mezhebine mensup şahısların bölgede bulunması da bölge sakinleri arasında Mâlikî mezhebinin mensuplarını oldukça artırmıştır. Netice itibarıyla ilk dönemlerde İfrîkiyye'de mezhep disiplininin temininde Malikîlerin yanı sıra Hanefîlerin de katkılarının olduğunu söylemek mümkündür.

Sonnotlar

- 1 Mâlikî mezhebi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. (Çağatay-Çubukçu, 1985: 175-180; Kaya, 2003: 519-535).
- 2 Hanefî mezhebi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. (Çağatay-Çubukçu, 1985: 154-175; Bardakoğlu, 1997: 1-21).
- 3 Makrîzî'nin Râfîzîlerden kastettiği Şîilerdir. Ayrıca Râfîzîler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. (Öz, 2007: 396-397).

Kaynakça

- Bardakoğlu, Ali. (1997). “Hanefî Mezhebi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 1-21.
- Becker, C. H. (1979). “Mısır”. *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, C. III, İstanbul, s. 217-242.
- Brockelman, C., “Makrîzî”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 206-208.
- Çağatay, Neşet ve Çubukçu, İbrahim Agâh. (1985). *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ... Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. (2010). “Şebtûn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 398-400.
- Doğaner, Suna. (2004). “Mısır”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 553-555.
- Erol, Burak Gani. (2018). “Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi”, Ankara: *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 87, 73-87.
- Günaltay, M. Şemseddin. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*, İstanbul.
- Günay, Hacı Mehmet. (2012). “Vakıf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 475-479.
- Gürsoy, Cevat Rüştü. (1988). “Afrika”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 413-418.
- el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. (1977). *Mucemü'l-Büldân*, c. 1, Beyrut: Dâr Sâdır.
- Humphreys, R. Stephen (2004). *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, Çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Hanay, Necattin. (2013). “XV. Yüzyıl Dinler Tarihçisi Olarak Makrîzî”, *Tarih Okulu Dergisi*, Aralık, S. 16, s. 289-308.
- Huart, Clément. (t.y.). *Arab ve İslâm Edebiyatı Tarihi*. Çev. Cemal Sezgin. Ankara: Tisa Matbaacılık.
- Kaya, Eyyüb Said. (2003). “Mâlikî Mezhebi”. *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 519-535.
- Little, Donald Presgrave. (1970). *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Franz Steiner Verlag GMBH-, Wiesbaden.

- el-Makdisî, el-Allâme Merî' el-Keremî el-Hanbelî Merî' bin Yusuf el-Kerumî. (2012). *Nüzhetü'n-Nâzirîn fî Târih min Veliyy Mısra min Hülefâ ve es-Selâtîn*, Tah: Abdullah Muhammed el-Kenderî, Kuveyt.
- el-Makrizî, Takıyyüddîn Ahmed b. 'Ali. (1998). *el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr bi Zikr el-Hıtat ve el-Âsâr*, Tah. Muhammed Zeynuhum-Mediha eş-Şerkâvî, Kâhire: Mektebe Medbûlâ.
- Öz, Mustafa. (2007). "Râfîzîler" *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, İstanbul, C. XXXIV, s. 396-397.
- Özkuyumcu, Nadir. (2007). *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Manisa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü/ Kültür Eserleri.
- Seyyid, Eymen Fuâd, "Makrizî". *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, 2003, Ankara, C. XXVII, s. 448-451.
- Şeker, Mehmet. (2017). "Fâtımîler'de ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 82. s. 163-170.
- Şeşen, Ramazan. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR
- Tomar, Cengiz. (2004). "Mısır". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 575-577.
- Yaltkaya, M. Şerefüddin. (2000). *Baybars Tarihi-Al-Melik-Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, Ankara: TTK.
- Ebu Zehra, Muhammed. (1983). *İslâmda Fıkhî Mezhepler Tarihi*, Çev. Abdülkadir Şener, İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Zeydan, Corci. (1329). *Medeniyet-i İslâmiyye Târihi*. Trc. Zeki Meğamız, c. 3, Der seâdet.
- Ziyâde, Muhammed Mustafa. (1949). *el-Müerrihûn fî Mısır fî el-Karn el-Hâmis Aşr el-Milâdî (el-Karn et-Tâsi' el-Hicrî)*, Kahire.